

ÖNÉLETÍRÁS ÉS TÖRTÉNETI HITELESSÉG

Művészet és valóság viszonyának kérdése a Bethlen Miklós-levelezés tükrében

Amióta az önéletírás mint irodalmi műfaj létezik, azóta létezik a vele szemben fellépő kételkedés is: képes-e az író saját múltját, s abban önmagát objektíven szemlélni; nem alakítja-e tudatosan – vagy akár öntudatlanul – a történelemben játszott szerepét, nem akar-e önmaga apologetája lenni. A műfaj objektivitását tagadó André Maurois hat pontban foglalta össze fenntartásait: miattuk érzi „pontatlannak és hazugnak” az önéletrajzi elbeszélést: „a) az író sok mindent elfelejt, b) esztétikai okokból szándékosan elhagy bizonyos eseményeket, c) a kellemetlen emlékeket az agy önkéntelenül is kiveti, d) az író szemérmes (ha viszont nyíltan beszél, akkor exhibicionista), e) az emlékezet rendezi és racionalizálja az emlékeket, s végül f) az író kénytelen másokkal szembeni tapasztalóból elhallgatni bizonyos eseményeket.”¹

A Maurois-t idéző Szávai János további fejtegetéseiből kiviláglik, hogy a modern pszichológia elvetette a memória hiányosságaira vonatkozó kifogásokat.² Hogy mégis meg kell őriznünk kételyeinket az emlékezés mechanizmusának objektivitását illetően, arra Hankiss Ágnes dolgozata figyelmeztet, kutatásainak eredményét fontolóra kell vennie minden önéletrajzzal foglalkozó tanulmánynak. Hankiss szerint: „1. minden ember kialakít valamilyen elméletet saját élettörténetére, életútjára vonatkozóan: megpróbálja egységes magyarázóelv fonalára fűzni, *történeti* egységbe építeni sikereit és kudarcait, adottságait és választásait, érényeit és hibáit, sorsának kedvező és kedvezőtlen fordulatait. Más szóval minden ember megpróbálja levezetni saját »ontológiáját«. 2. Ez az elmélet, ez az »én-ontológia« az énkép alaprétege, mélyszerkezete; 3. levezetésében sajátos mechanizmusok érvényesülnek: közülük a leggyakoribb az, amikor az ember előtt saját élettörténete *mitologikus áthangolásban* jelenik meg. 4. Ennek a mitologikus áthangolásnak megvan a maga meghatározott *eszközszerpe* a pszichikum önszabályozó rendszerében: lehetővé teszi azt, hogy az ember beépítse múltját aktuális életstratégiájába.”³ Vagyis „Az ember aktuális életmintájának megfelelően újírja élettörténetét, saját múltjának képét úgy alakítja át, hogy optimálisan beilleszkedjék aktuális életstratégiájába.” Hasonló értelemben vall e kérdésről Illyés Gyula is egy kötetlen beszélgetésében: „...mihelyt valami

távolba kerül az időben, a mi hitvány agyunk olyan munkát végez vele, hogy egyszerre meghamisítja, elfogadhatóvá teszi, vagy – ördög tudja – valami művészi munkát is elkezd ott babrálni: emlékiratot ír, vagyis ábrázolja az emlékeket.”⁴

A kutató megállapításait visszaigazolja tehát az alkotó, a gyakorló emlékiratíró alkotáslélektani vallomása.

A fenti premisszákból kiindulva létjogot nyernek az utókor kritikai fenntartásai Bethlen Miklós önéletírói módszerével szemben is. A vélemények általában nem kímélik Bethlent; legtöbbször – hivatásos történetíróké – elmarasztalja a kancellár önértékelését, s a kortársokról adott jellemképét.

Páris Sándor elfogadja a korszak történetére vonatkozó állításait, de figyelmeztet, hogy a kortárs államférfiakról kialakítandó ítéletünk meghozatalánál nem lehet egyedül Bethlen véleményére támaszkodni. Azok többségével ellenséges viszonyban állt, így bármennyire igyekezett is tárgyilagos maradni, az megoldhatatlan feladatot jelentett számára.⁵

Másik életrajzírója, Deák Farkas is elismeri, hogy Bethlen műve az erdélyi történetírás egyik elsőrangú kútfője, azonban hangsúlyozza: mégsem adózhatunk feltétlen hitellel minden állításának. Műve iránymű: az apa ír fiai számára, példa vagy tanulságképpen állítja be köz- és magánéleti szereplését. Így saját céljaihoz idomítja az eseményeket. Egyéb hibalehetőségre is utal Deák, nevezetesen arra, hogy Bethlen nem közvetlenül írta le a történeteket, s börtönben, vizsla tekintetek előtt nem is dolgozhatott szabadon, másrészt nem is rendelkezhetett mindig a történeti igazságnak megfelelő értesülésekkel.⁶

Lukinich Imre, a család monográfusa sem tagadja Bethlen már-már túlzó, tagadhatatlan realizmusú őszinteségét önmaga jellemzésében, de fontosnak tartja megjegyezni, hogy: „Mint minden önéletrajz, melyet írója pályafutása végére érve vagy életének valamely korszakos fordulójáról visszatekintve vet papírra, úgy Bethlen Miklós önéletrajza is iránymű, tudományos vagy legalábbis hitelesnek látszó adatokkal alátámasztott igazolása egy közéleti pálya törekvéseinek és eredményeinek, vagy magyarázata esetleges eredménytelenségeinek... Várakozásunkban azonban nem egyszer csalódunk; politikai elveinek és szereplésének egyoldalú értékelésével, ellenfeleinek szubjektív megítélésével nála is találkozunk [...] s hallgatással siklik el olyan részletek felett, melyekben tényező volt, melyeket azonban utóbb különböző tekintetekből meg nem történteknek szeretett volna feltüntetni. Főleg kancellársága korát tárgyalja hézagosan, emiatt óvatosnak kell vele szemben lenni. [...] a politikus hiúsága legnyilvánvalóbban benne a történetíró tárgyilagosságát és igazságszeretetét.”⁷

Trócsányi Zsolt többször is rámutat az *Önéletírás* hiányosságaira: „A valóság (mint annyiszor) ismét eltér Bethlen Miklós emlékeitől.”

Évtizedeken át időszerű Tolnai Gábor jogos észrevétele: „Mióta a műnyomtatásban is megjelent, történelmi forrásértékét nagyra értékeli

a tudomány. (Noha még senki sem vállalkozott arra, hogy tüzetes kritikai elemzés tárgyává tegye a történetiség pontos tényei és az önéletíró emlékezésének, stilizálásának szemszögéből.)⁹ Ugyanezt a „széleskörű történeti kutatást és alapos irodalomtörténeti elemzést” tartja nélkülözhetetlennek R. Várkonyi Ágnes is a reális Bethlen-portré elkészítéséhez. Noha maga ezzel nem kíván foglalkozni, csupán Bethlen politikai szerepét vizsgálva ekképpen összegzi véleményét: „A kancellár valódi alakját önéletírásának az események tanulságait évek távlatából latolgató sorai meglehetősen elhomályosítják. A korabeli adatok mélyebb elemzése azonban arra enged következtetni, hogy Bethlen csak annyiban különbözik társaitól, amennyiben műveltsége, szélesebb látóköre következtében a maga egyéni számításait sokkal leplezetlenebben igyekezett elérni.”¹⁰ Most, Bethlen elérhető leveleinek összegyűjtése után, azoknak és egyéb történeti forrásoknak az *Önéletírással* való szembesítése eredményeként alapot adhatunk az R. Várkonyi Ágnes és Tolnai Gábor hiányolta „tüzetes kritikai elemzés”-hez.

Annak elvégzése azonban azt igényli, hogy pontosan ismerjük a szerző eredeti szándékát, alkotói célkitűzését, hogy ne kérjünk rajta számon olyat, amit maga soha nem is óhajtott megvalósítani.

Lássuk, minek szánta ő az *Önéletírást*!

Valójában, nem titkolt szándékkal, maga is irányművet akart írni! Családjának mint „egy apológiát, vagy testamentumot és instructiót”, úgy hagyományozza: „Azért ez az írás legyen fegyver, pajzs helyén nálok, mellyel oltalmazták magokat, nem engemet, és az emberek száját dugják bé véle, vagy ha azt végbe nem vihetik, legalább vigasztalják magokat véle és a hazug világot nevéssék.”¹¹ Főként családja házi használatára szánja, nem is akarja művét világ elé bocsátani, de ha „Isten dücsősége és a reformatata evangelica ecclesia épületi előmozdítatik” kiadása által, akkor jó tudós elme fordítsa latinra, hogy sokaknak szolgáljon okulására, „minthogy én is ezt nem annyira magamért, mint őérettek és a posteritásért írtam”.¹²

Tanúztassuk tovább Bethlent: mit *nem* akart művelni?

Történetírást. Aminek tárgyilagos hangját, objektív szemléletmódját, precíz adatkezelését legtöbb olvasója számon kéri Bethlenen. Hólt gyakran és hangsúlyozottan utal rá: nem történelmet ír. „Itt ha historicus volnék, sokat írhatnék, de nem én dolgom az most.”¹³

„Sokat írhatnék erről a gyűlésről, ha históriát akarnék írni, de ez nem ide való.”¹⁴ „Mik következének utána – tudniillik a Teleki–Zrínyi Péter-féle szerződés után –, históriában s az emberek emlékezetében vagyon, nem idevaló.”¹⁵ „De ezek és ennek a hadakozásnak actái históriára valók, mégyek az én személyemhez tartozókra, csak rövideden.”¹⁶

Tehát csak a személyes dolgai, tettei, a körülötte folyó események feljegyzésére vállalkozik. Később be kell látnia, hogy a totális önéletírás én-re redukált változata is megvalósíthatatlan: „Esztenőnként

mégyek ugyan, amennyire lehet, boldogtalan életem folyására, de mindent, és mikor mi esett rajtam, nem írok meg, nem is jut eszembe; nem is érdemel annalest egy ilyen hitvány privatus embernek az élete. Jegyzem azért csak meg maradékim tanúságára életembéli nevezetes munkáim, igyekezetim, akadályim és szenvedéseimet ezután, és amennyire lehet, rövidítem, compendizálom.”¹⁷

Tudatosan nem ölti magára a történetíró habitusát: „Nem elegyítetem e felső három részbe semmi publicumot, ha valamennyire engem illethetett, vagy az én kezem benne forgott is, szántszándékkal. Ezután is az olyanokat, mint históriára tartozókat én csak annyi részből illelek, amennyire az én életemet és azokba való elegyedésemnek ítéletit az embereknek nézhetik.”¹⁸

Egyetlen kivétel az egész *Önéletírás*ban a Haller-féle diploma vizsautasításának leírása. Itt az a szándék vezeti tollát, hogy történetíróként örökítse az utókorra az eseményeket: „Gondolván, hogy ennek igaz histórikusa, sőt talán tudója sincsen, szükségesnek ítélem summáson leírni ennek a diploma megvetésének fundamentumát.”¹⁹ – Apja, Bethlen János, az erdélyi diplomácia egyik ügyintézője, vagy a dolgokat szemtanúként megfigyelő Szalárdi János kezdetett ezzel az igényvel Erdély történelmének megírásához.

S az igazsághoz való viszonya? Önmaga megítélése és művészi programja szerint a teljes igazság megörökítésére vállalkozik. A mélyen vallásos ember a legfőbb tanút, Istent, és földi helytartóját, a lelkiismeretet hívja állításai bizonyosságul. E kontroll garantálja számára kijelentései valóságfedezetét, éppúgy, ahogy Rákóczinak az Örök Igazság!²⁰ Isten legyen a bizonyosság, hogy „tehetségem s erőtelenségemhez képest valóságos igazsággal írok az én életemről mindeneket, noha, úgy hiszem, némely dolgokat alig hihet el az olvasó, de te tudod, Isten, hogy hazugságot nem írtam” – indítja *Önéletírását*.

Semmi nem tántorítja el célkitűzésétől: „Én pedig amit írok, tudja az Isten, igazán írom; ha mások megbántatnak is véle, arról nem tehetek, ezt pedig én nem a világnak írom, hanem csak az enyimeknek, hadd tudják azok aránt is a valóságot; és ha mit attól távozót, vagy avval ellenkezőt hallanak, tudják megigazítani vagy cáfolni, és magokat igazgatni.”²²

„...Isten tudja, hogy én ide hazugságot nem írok.”²³

Utaltam előbb arra, hogy már csak technikai okok miatt sem kerülhetett életének minden ténye az *Önéletírás*ba. De számos más, Bethlenen kívül álló ok is megálljt parancsolhatott tollának. Azzal is számolnunk kell – aminthogy fenti kijelentése ellenére ő is számolt –, hogy egy-egy adata kompromittáló lehetett a kortársakra vagy rokonságukra, leszármazottaikra nézve. Efféle meggondolás néha Bethlen kezét is megkötötte. A politikai vagy a morális tapintatosság lehetett oka, hogy mintegy önmagát cenzúrázva ilyen kitételekre kényszerült: „Ez egyszer

ide nem írható, rossz és rút alkalmatossággal és okokból a fejedelemmel megfogató Fleischer András, szebeni királybíró, tanácsurat és küldetét Dévára a tanácsurak híre nélkül” – tudniillik Székely László.²⁴

A tudatos írói anyagkezelés, a tömörítő-szelektáló törekvés munkálhat az olyan kijelentés mögött, mint például a második házasságának siettetését kiváltó okok előszámlálása: „Sok más nagy titkos oka is volt már ekkor a sietésnek, melyet csak az öcsém s én tudtunk, és kitennem nem szükséges, noha tisztességes.”²⁵

De más okok is közrejátszhatnak az *Önéletírás* anyagának ilyen alakulásában. Bethlen maga is küszködik a barokk egyik alapvető kategóriájával, az elhíttetés feladatával és programjával. Tudja, hogy amit ír, már-már a realitás végső határát súrolja: „Szász János élete, munkái, halála, ritka és rendkívülvalóságával históriát kívánna a posteritás tanúságára; azt én másra bízom; mert ha írnom is lehetne, nem hihetné könnyen az olvasó, hogy olyan halálos ellenségem volt, hogy igazat írok róla; hagyom azért annak derekát a kéznél lévő írásra, processusa, sententiája és executiójára, melyet Erdély és közelébb Szeben tud.”²⁶

S azt is fontolóra kell vennünk e kérdés megítélésekor, amit Zrínyi jellemzésekor mond önmagáról, képességeiről: „Magáról hogy írjak, nincsen erőm s üdöm reá...”²⁷

Ugyancsak a tudatos elhallgatás motivációját kell felismernünk abban, hogy nem taglalja élete egyik nagyon fontos időszakának, az 1664–1665-ös velencei utazásának politikai-diplomáciai vonatkozásait. Csak találgathatjuk, mi az oka e titkolózásának – esetleges újabb francia kapcsolatairól akarta elterelni a figyelmet?²⁸ –, hiszen rabtartói, az udvar előtt ismeretes volt a Wesselényi-összeesküvésben való részvétele, s az üldözött prédikátorokhoz intézett nyílt – és kinyomtatott! – epistolájában félreérthetetlenül utal e velencei Habsburg-ellenes diplomáciai küldetésére: „mind Velencében, mind Bécsben különféle fejedelmek köveivel és azok között a francia udvaréival is ismeretségben valék.”²⁹

Máskor a tömörítés igénye ébreszti fel az utókorban az elhallgatás, titkolózás gyanúját, holott legtöbb esetben nincs többről szó, mint például az Apor Istvánnal esett veszekedésnél. Ennek jegyzőkönyve több oldalnyira rúg, mégis csupán egyetlen szóba sűrítve – „hazudtatás” – kerül elének *Önéletírása* lapjain.³⁰ Nyugodtan élhet e módszerrel Bethlen, hiszen a család – a primer olvasó – előtt ismert volt a hosszadalmas történet, ráadásul a dokumentum is a rendelkezésükre állt a levéltárban. (Gyakran oda is utasítja olvasóját!) Vagyis, ami a kései olvasó, az utókor számára szándékolt homálynak tűnik, azt a szűkszavú utalást a kortárs vagy a közeli utókor – a beavatottak – még könnyedén, a maga sokszínűségében és teljességében felfejthette. Akár a *Sudores et Cruces...* ismeretében.

Valószínűleg a „totális önéletírás” megvalósíthatatlanságát s nem egyéb okokat kell keresnünk amögött, hogy a levelezése alapján néhány

nagy jelentőségűnek ítélné az életrajzi tény nem került be *Önéletírásába*. (Például Váradai Ferenc tatár rabságból történt kiváltása, majd pereskedésük; tordai házában 1672-es felveretése és az ebből fakadó jogi vitái a tordai polgárokkal, a Bánffy Dénessel való összeszólalkozása stb.)

A Bethlen-levélanyag, illetve a gyűjtése során előkerült egyéb kortársi dokumentumok feldolgozása nagymértékben hozzásegít az *Önéletírás* állításainak szélesebb horizontú ellenőrzéséhez, igazságtartalmának kontrolljához. Különös gondossággal vegyük vizsgálat alá a kor fontosabb politikai eseményeiről, azokban betöltött szerepéről, illetve a jelentősebb kortársakról – az utókor által megkérdőjelezett – mondatokat.

Gyenge alapokon nyugvó, vagy éppen légből kapott érvelésnek tűnhet például az a magyarázata Bethlennek, hogy azért romlott meg Vitnyédyvel – s egyben a Wesselényi-összeesküvés magyarországi vezetőivel – a viszonya, mert nem értvén velük egyet, azokat „bolond aggoknak” nevezte. (Erre egyébként azért is fontosnak tartom felhívni a figyelmet, mert általa igazolva látom azt, hogy valóban koholt hamisítvány volt a protestáns prédikátorok perében oly nagy szerepet játszó, Bethlenhez frott Vitnyédy-levél!) Állítása igazolására Bethlen az üldözött prédikátorokhoz intézett episztolájában közöl is egy ingerült hangú Vitnyédy-levelet, mely már erre a megromlott viszonyukra utal. Felmerülhetett a gyanú, hogy esetleg Bethlen is az ellenfél fegyverét alkalmazva akart visszavágni: önmaga is koholt egy Vitnyédy-levelet, azt sugalmazván, hogy viszonyuk az adott időpontra annyira megromlott, hogy Vitnyédy egyszerűen nem írhatott neki olyan bizalmas hangú levelet, amelyet corpus delictiként használhattak fel a papok elleni eljáráshoz. Fennmaradt azonban egy autográf levele a pozsonyi ügyvédnek, amelynek haragos indulata, számos kitétele visszaigazolja Bethlen állítását elhidegülésükről.³¹ (Más kérdés, hogy Bethlen minden bizonnyal eltérő külpolitikai koncepciója miatt szorult az összeesküvés periferiájára. Lásd a 114. számú levelet és jegyzetét.)

Erősen megoszlanak a vélemények Bethlennek a Bánffy Dénes kivégzésében betöltött szerepéről, illetve annak *Önéletírás*-beli megörökítéséről. Bethlen Miklós – bár elismeri, s bánja aktív részvételét – úgy állítja be önmagát, mint aki végrehajtó volt csupán és nem kezdeményező, s Telekire és körére hárítja át a közvetlen felelősséget. Ebben Deák Farkas a történések meghamisítását véli felfedezni, a kor történetének egyik legkiválóbb szakértője, Teleki monográfusa, Trócsányi Zsolt pedig a Bethlen János–Béldi Pál vonalat marasztalja el a politikai gyilkosság vétkében, s szintén úgy ítéli meg és értékeli a helyzetet, hogy Bethlen e kérdésben dezinformál. (Részleteiben lásd a kérdést a 148. számú levél jegyzeteiben.) Sajnos, a dokumentumok a Bánffy-ellenes liga ügyében kevés információval szolgálnak, a fennmaradt kisszámú adat alapján azonban úgy látom, hogy Bethlen Miklós – noha,

mint írja, tevékenyen részt vett a tragédia előidőzésében és siettetésében – valóban a végrehajtó tisztét töltötte be csupán, s a tervet mások kovácsolták.

Levelezése tanúságai alapján reálisnak tarthatjuk az *Önéletírás* sorait a Béldi-üggyel kapcsolatos állásfoglalásáról is. Memoárjában nem rejti véka alá a véleményét: tulajdonképpen szimpatizált Béldiékkel, az aktív részvételből azonban ezúttal kivonta magát. Ha tudott is terveikről, nem helyeselte a kivitelezés formáit. A polgárháború és a török beavatkozás elkerülése végett a tárgyalásos megoldást javasolta.

Ha Bethlen több mint hétszáz, rendelkezésünkre álló levelét szembe-sítjük *Önéletírásával*, számos apró mozzanatot, azonos motívumot találunk, amelyek pontos egyezése mikrorealizmusának hitelességét, rendkívüli memóriájának részleteket is alaposan rögzítő precizitását, s nem utolsósorban elfogultságtól gyakran mentes őszinteségét fémjelzi számunkra.

Amint esett már szó róla, az utókor a kortársak jellemzésében, ellenfeleinek szubjektív megítélésében, alakjuk, szándékaik és tetteik tudatos deformálásában, sötétre festésében fedezi fel a legtöbb kivetnivalót Bethlen Miklós ábrázolási módszerét illetően.

Úgy tűnik azonban, e kifogások megtételekor csupán feltételezéseiket közölték ténymegállapításként. Ismét csak azt kell mondanunk, hogy az egykorú misszilisek, jegyzőkönyvek, naplók és egyéb források tükrében a Bethlen kortárs-portréira vonatkozó fenntartások nem igazolódna vissza! Természetesen lehetnek kisebb-nagyobb eltérések, de az a mód, ahogy Bethlen látta és láttatta őket, nem torzított: figurái jellemét alapvető, fő vonásaiban tudta megragadni. Az *Önéletírásban* ellenük felemlített vádak legképtelenebbjei is tényként jelennek meg leveleiben. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a levelek alapján csak a tény megtörténte igazolható, a körülmények előadása és kommentárja már újabb szubjektív mozzanatok – interpretáció! – tartalmaz, melyek ellenőrzése ily módon lehetetlen, vagy csak ritkán végezhető el.

Lássunk ezután néhány portrét abból a galériából, amelyben kora politikai figuráinak alakmását helyezte el Bethlen Miklós.

A tétova, késedelmeskedő, vezetésre alkalmatlan Béldi Pált levelében és *Önéletírásában* is „cunctator”-nak titulálja, rálelvén egyetlen szóban Béldi összes kudarcának, politikai bukásának okára.

A mohó, kapzsi birtokszerző Apor Istvánt – kinek egyéb morális értékeit, jó tulajdonságait többször is elismeri – olyan apró, látszólag rejtett mozzanattal sem rágalmazza, hanem jellemzi, mint a Jabróczkyné Kapi Erzsébettel szemben tanúsított magatartása. Apor azáltal próbálta saját vicéi birtokáról kiűzni a szerencsétlen asszonyt, hogy még az étel is elfogván tőle, koplaltatni kezdte őt és szolgálait. Ez a késői olvasó által már alig ellenőrizhető, mintegy odavetett megjegyzés joggal tűnhet írói fogásnak, Apor rágalmazó, hitelrontó túlzásnak. Ám egy fennmaradt

Bethlen-levél idevonatkozó sorai szerint a kancellár valóban intette a kincstartót, hogy a törvényes úton járjon; nem koplaltatnia, hanem gyámolítania kellene Jabróczkynét.³²

Rabutin tábornok erőszakos, fékevesztett természetének ábrázolására többször is sort kerít önéletírása lapjain Bethlen. Egyik élénk lendületű jellemzése szerint: „Ha lehetett volna a papiroson és szavával, mennykövet, pestist, basiliscust hányt volna. Egyszer azt izené: a pátensben írjuk meg, hogy az anyák hasából is kihaszogattatja a gyermekeket etc. Juta eszembe Hab. 1:13. Igy moderálám vagy molliálám: a terheseknek sem léssen kedvezés, etc.”³³ – E Háromszékhez intézett 1704. január 29-i pátens szövege valóban megőrizte a „terhes asszonyokat is személyválogatás nélkül levágatja” fenyegetést.³⁴

S az olyan, anekdotikus színezetű, kevésbé fontos, de mégis rendkívül jellemző erejű betét, mint a tehetetlen dühében Toroczkai István szőlőjét kivágatni akaró Rabutin epizódja is hitelesíthető más forrásból.³⁵

A Rabutin-Bethlen-vizony ellentmondásairól élénk képet ad az *Önéletírás* lapjain a rab kancellár. E viszony meghatározó okai között ugyanazokat sorolja fel, amelyeket egyszer korábban már összefoglalt a *Succinta et vera relatio disgratiae Comitis Nicolai de Bethlen apud excellentissimum Generalem Comitem Rabutin* című feljegyzésében.³⁶ Ugyanakkor a „Mind te dolgoz ez, te a többit az orránál fogva hordozod; mind bolondoknak, csutaknak, tőkének tartod”³⁷ vádakát szinte szó szerinti egyezéssel elősorolja a *Sudores et Cruces...*-ben is: „Vous tenez tous les autres pour sots et fats, te mindenkit kőfejűnek és tuskónak tartasz, te vagy minden mindenben.”

A gubernátor Bánffy György – a legnagyobb hatalmú vetélytárs és ellenfél – képe egyértelműen negatívra kerekedett Bethlen tolla nyomán. A történetírás egyetért azzal a megállapításával, hogy – számos emberi gyengéje, képzetlensége és szűk látóköre miatt – alkalmatlan volt feladata betöltésére, felelősségteljes ellátására.³⁸ Róla is feljegyez Bethlen olyan apró, emberi momentumokat, amelyek utólag, a levelek utalásai alapján, megerősíthetők. Nagy méltatlankodással említi például önéletírásában, hogy Bánffy és Apor magára hagyta őt bécsi követtségükről hazatérőben, s ez a tiszteletlen, megalázó kiközösítés mély nyomot hagyott lelkében. Erre mutat útközben írt levele is.³⁹ Bizonyára kereskedői etikáját sértette az a dohos, féregette, homokos gabona, amit kétszer is említ memoárja lapjain. Nehezen szánja rá magát, de végül is megvallja, a Scherffenberg által 1686-ban oly indulatosan kifogásolt minőségű gabona Bánffy Györgyé volt.⁴⁰

S az 1686-os tárgyalásoknál tartva, megjegyzésre érdemes, milyen híven reprodukálja negyed század múltán is Kintzing császári biztos – ugyancsak anekdotába illő – szavait: „Hogy az egész inquisitiót eludálja, egyszer egy fatens oroszról vagy oláhtól azt kérdezte: Micsoda ember lehet az a Jézus Krisztus? Felelé amaz: Ő nem tudja. Másról

meg, kinyitván az ablakot, azt kérdi: Ezeket a hegyeket ki csinálta? Felel emez: Ó nem tudja. Nékem fordul s mond: Istorumne fassio debet recipi contra tot comitum, baronum, nobilium, et cavallierorum fidem, qui istos mendacii et perjurii convicent juramento. Isti homines tantum loquela et facie differunt a brutis...”⁴¹ Az egyidejűleg készült levelében pedig ez állt: „...ökis a Generalistol foghva a legh alább valo szoldatigh e contra megh eskesznek minnyajann, es arrol protestalnak mind itt elöttem es a Commissarius előtt, mind penigh Szathmart Karafa Csaki és Szent Ivanyi Uramek előtt, hogy eök Groffi Vri etc fegyver viselő az Istent es az hitet ismerő es betsülni tudo Nemes Nemzetek es rendek lévén, soha az eő betsülleteket es Életeket illyen bolond, az Istent es az hütöt betsülletet nem tudo hitván emberek hüti alá nem bortsátyák mint ezek az Olahok es Oroszok, méghis ugy mond ha magyarok es szines köntösü Nemes emberek, tudos emberek volnának, de azt mondgiak Domine isti Deum tantum fama audierunt, nihile a jumentis differunt, tantum facie & loquela.”⁴²

Még egy adalék tanúskodik az *Önéletírás* mélyrétegeinek megbízhatóságáról az 1686-os tárgyalások idejéből: Nagy Pál nemtörődöm vállvonogatása országos ügyek hallatán. Kiemelkedő bizonyága az eset megörökítése annak, hogy Bethlen emlékező-írói módszere évtizedek múltán is képes valóságűen megjeleníteni, újratertemteni látszólag mellékes, ugyanakkor azonban jelentőségteljes, árulkodó szavakat, mondatokat, gesztusokat. Scherffenberg például azért panaszkodott, mert felajánlotta Nagy Pálnak a védőörizetet, de az „magyar módra vállatvonva válaszolt”.⁴³ Ezt az apró, ám jellegzetes mozzanatot egyik levele is megőrizte: „A nép éhel halását el futását etc hogy urgealtuk, azt mondta. Vos estis in Causa, qui prohibuistis ne Salaguardas petant, es azt mondgia, hogy ezt Nagy Pál Vrammal beszélvén arrol a Salaguardok állapotjáról es maga házárol, vállal vonittásából, es paraszt emberek szavaiból tanulta ki...”⁴⁴

Önéletírásában is rendkívül bonyolult – az aktuális külpolitikai orientáció függvényében –, változó, többértelmű Bethlen Teleki Mihályhoz fűződő viszonya, Teleki-értékelése. Ugyanúgy, mint Apor esetében, elismeréssel szól Teleki számos pozitív tulajdonságáról: „noha mint ember sok fogyatkozásokkal volt, de bizony sok szép virtusok, Isten házához való buzgóság, liberalitas, magnifica generositas, elme és indefessa activitas, candor voltak benne.”⁴⁵ A memoárból felsejülő összkép mégis elmarasztaló, negatív. Jól követhető kapcsolatuk változékonysága, hullámozása – a levelek, a közvetlen személyes érintkezés nagyobb tapintatot kívánó dokumentumai ezt nem tükrözik olyan plasztikusan, mint *Önéletírása*. Ez utóbbiban gyakran fakad ki indulatosan Teleki ellen, neki tulajdonítván – történelmietlenül és helytelenül – szinte minden kül- és belpolitikai, hadi fiasco okát a fejedelmi érában. Saját balsorsának előidézőjét is többször véli a kővári kapi-

tányban felfedezni. (Nem vonakodik viszont készséggel bevallani azt sem, ha Teleki jóindulatú közbeavatkozásának köszönhet valamit – mint például fogarasi börtönéből történt kiszabadítását.) Hogy jó vagy rossz viszonyuk valóban olyan tényezőkön múlt, amint azt Bethlen jelzi például a szebeni szállásáról való kiűzetését leírva, azt levelezésük ismeretében valós tényként kell kezelnünk. Bethlen Miklós – ahogy felesége Telekinéhez írott leveléből tudjuk – valóban belebetegedett a megalázó, jogtalan – vagy annak tartott! – eljárásba.⁴⁶ Tulajdonképpen lényegtelen, hogy Bethlen túlérzékenységről vagy a hatalmaskodó Teleki túlkapásáról van-e szó, az esetet megtörténtnek kell tekintennünk, s bizonyára nem volt ez másként az egyéb, említett alkalmakkor sem. Számos, kisebb horderejű levélbéli adat támasztja alá az önéletírásban Telekiről mondottakat; valóban létezett, s ma is megtalálható az önéletírásban megemlített 1666-os ligájuk, kettejük szövetség-levele.⁴⁷ Szinte szó szerinti pontossággal idézi Teleki harminc évvel korábbi levelének ama bibliai eredetű passzusát, mely szerint „ellene tanácsot tartottak, végezést végeztek”.⁴⁸

Teleki Mihály kiadott levelezése is szolgálat fontos adalékot a hitelesség kérdéséhez: ténylegesen létezett Székely Lászlónak olyan levele, amelyben a Canis páter, canis filius jelszóval szorgalmazta Bethlen János után Miklós háttérbe szorítását is.

Sorolhatnánk még az *Önéletírás* és a levelek egymás hitelességét erősítő helyeinek számát a sellyei kapitánytól, akinek Dévénynél bokában ellőtték a lábát,⁵⁰ a szerelmi levelezést folytató berethalmi szász püspöknéig, aki miatt Szász Jánosék orvul kivégeztették Kolozsvári Dávidot.⁵¹ Idézhetjük első felesége, Kun Ilona haláltusáját és az azt visszhangzó utalást.⁵² Vagy azt a sajnálatos tévedést, melynek következtében a levéltitok szigorú szabályát szegte meg, „kgd Postája az en Tisztartom és magam bolondságom miatt”, s Bethlen Farkast tette örök ellenségévé.⁵³

Bizonyára talál még a figyelmes olvasó is ilyen egyezéseket, a kialakult képen azonban a mennyiségi növekedés lényegében nem változtat, legfeljebb a jelzett tendenciát erősíti meg.

A művészet és valóság viszonyát Bethlen leveleinek és *Önéletírásának* egybevetésével vizsgáló módszer hozadékául végkövetkeztetésként megállapítható, hogy *Önéletírásában* – az ellenőrizhető adatoknál – Bethlen nem deformálja programszerűen az eseményeket és a tényeket. A levelekből és egyéb kortársi dokumentumokból vizsgálható az *Önéletírásban* megjelenített életrajzi vonatkozások, gyakran ugyanazokkal a szavakkal, fordulatokkal él memoárjában, mint a történésekkel egyidejűleg tette. Ebben nagy segítségére szolgál megbízható emlékezőtehetsége.

A részletek megfigyelésére, kidolgozására irányuló figyelme, mikrorealizmusának pontossága arra enged következtetni, hogy jelentősebb

horderejű dolgokban is a valósághoz közeli állításai. Levelei, ha a tényeket nem is minden alkalommal, az egyes tettek pszichológiai mozgató rugóit talán sohasem, de az igazságra törekvő önéletírói módszert, annak lehetséges megvalósítását igazolni látszanak. S ami talán a legfontosabb: a levelek ugyanannak a hazája sorsáért felelősen aggódó, európai horizontú látókörrrel és elemzőkézséggel megáldott, rendkívül tevékeny politikusnak a portréját állítják elénk, akit az *Önéletírásból* megismerhettünk, s aki szükség esetén rendi korlátait is szétzúzva emelkedett ki kicsinyes távlatú, önös érdekeire összpontosító közvetlen környezetéből.

Így elmondhatjuk, hogy az *Önéletírás* mint irodalmi alkotás, saját törvényszerűségei alapján mérve, az írói módszere, betöltött funkciója tekintetében művészileg igaz rekvizítuma egy bizonyos álláspontnak, helyzetnek még akkor is – sőt azzal együtt is –, hogy egyes eseményeket, szituációkat nem, vagy nem mindig az objektív valóságnak megfelelően ad elő, az ismeretek hiánya miatt öntudatlanul, vagy az elhíttetés szándékával tudatosan módosítva a megélt valóságot.

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbra sem azokat a – bevezetőben felsorolt – objektív és szubjektív tényezőket, amelyek ezt az írói törekvést gátolják.

Azt sem téveszthetjük szem elől, hogy valamely történeti jelenség az objektív valóság megközelítésének igényével csakis a rá vonatkozó összes feltárható dokumentum alapján rekonstruálható. Vagyis a történetírás egyéb forrásait, kontrollanyagait és módszereit is fel kell használni, hogy az önéletírásokban realizálódó művészet és valóság, illetve a szubjektív anyagkezelés és a történeti hitelesség viszonyát megállapíthassuk. A misszilisek és az önéletírások anyagának egybevetése csupán egyetlen, korántsem teljes érvényű módszer, melyet a többivel együtt, komplex módon kell alkalmazni.

Jelen esetben, a célkitűzésből és az anyagból következőleg – néhány kivételes esettől eltekintve – csak e kontroll-lehetőség kritikai és bizonyító erejével kívántunk élni. E kísérlet eredménye arra ösztönöz, hogy az önéletírás műfajával és mindenkori szerzőjével szemben a korábban megfogalmazott fenntartásainkat a történeti hitelesség és teljes objektivitás kérdésében továbbra is jogosultnak érezzük. Bethlen Miklós esetében azonban a levelek és más dokumentumok tanúsága azt sugallja, hogy a kétségek együttese sem elég arra, hogy a művészi igazság fölé rendeljük a történelmi igazságot. Ezt a véleményt mi sem támasztja alá **jobban**, mint az, hogy a levelekből – az egyidejűség dokumentumaiból – sem áll elő új Bethlen Miklós- vagy Erdély-kép, legfeljebb árnyaltabb, teljesebb, részleteiben kidolgozottabb, mint az *Önéletírásban*.

JEGYZETEK

- 1 André MAUROIS, *Aspects de la biographie* című műve alapján idézi Szávai János, *Az önéletírás*, Bp., 1978, 70.
- 2 *Uo.*, 71.
- 3 HANKISS Ágnes, „*Én-ontológiák*” – *Az élettörténet mitologikus áthangolása*, *Mozgó Világ*, 1976, 1, 38.
- 4 *Kőasztalnál Tihanyban*, Televíziós beszélgetés ILLYÉS Gyulával, Tiszatáj, 1976, 2, 14.
- 5 PÁRIS Sándor, *Gróf Bethlen Miklós élete*, Kolozsvár, 1907, 63–64.
- 6 DEÁK Farkas, *Gróf Bethlen Miklós életrajza*, Pozsony, 1885, 6.
- 7 LUKINICH Imre, *A Bethleni gróf Bethlen család története*, Bp., é. n., 452–453.
- 8 TRÓCSÁNYI Zsolt, *Teleki Mihály – Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig*, Bp., 1972, 293.
- 9 TOLNAI Gábor előszava BETHLEN Miklós *Önéletírásához*, sajtó alá rend. V. WINDISCH Éva, Bp., 1955, 12.
- 10 VÁRKONYI Ágnes, *A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben (1703–1704. júl.)*, *Századok*, 1954, 20.
- 11 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 34.
- 12 *Uo.*
- 13 *Uo.*, I, 173.
- 14 *Uo.*, I, 230.
- 15 *Uo.*, I, 259.
- 16 *Uo.*, I, 319.
- 17 *Uo.*, I, 235.
- 18 *Uo.*, I, 241.
- 19 *Uo.*, I, 356.
- 20 II. RÁKÓCZI Ferenc *fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*, a szöveget gond. KOVÁCS Ilona, a tanulmányt és a jegyzeteket írta KÖPECZI Béla, Bp., 1978, 295.
- 21 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 31.
- 22 *Uo.*, I, 241.
- 23 *Uo.*, I, 116.
- 24 *Uo.*, I, 242.
- 25 *Uo.*, I, 338.
- 26 *Uo.*, II, 117.
- 27 *Uo.*, I, 205.
- 28 E lehetőséget újra felveti Köpeczi Béla a *Bethlen Miklós francia emlékiratai* című tanulmányában, in Dominique RÉVÉREND, *Bethlen Miklós emlékiratai*, ford. TOLDY István, utószó, jegyz. KÖPECZI Béla, Bp., 1984, 239.
- 29 Az epistolát lásd BETHLEN Miklós *Levelei*, összegyűjt, sajtó alá rend., bev. tan. és tárgyi jegyzetek JANKOVICS József, Bp., 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6/1–2) függelékében, II, 1163.
- 30 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, II, 143.
- 31 „Ha megh gondolom, minemő emlekezettel uolt kegd, mind magam, mind penigh az Murany alatt együt leuő fő emberek felöl, miuel mindniaiunknak bolond newönk vala kegdnel, es nekem minemő valasz adasaval kerkedet, Rosembergrül kegnek tartozo igaz szeretetbül irt leuelemre, az mellyet en, sem mas leuelet ennel többet, el valasunk utan nem lattam, ha ugy hihetnem

- az kgd leueleben lewö io szavait az mint irta megh nevetne kegđ, es megh egyűgyüsegemert nagyobb bolondnak mondhatna [...] Az előbby leueleidben Apad titulusom uolt, most barátod nevem vagyon, az után tálán czatlos nevem lenne, nekem fiam bizony az soha nem leszem...” (Az egész levelet lásd a BETHLEN Miklós *Levelei* függelékében, II, 1166. Lelőhelye: OL P 659, 53. cs. 1109.)
- 32 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, II, 75; BETHLEN Miklós *Levelei*, 409. számú levél.
- 33 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, II, 138.
- 34 *Uo.*, II, 321.
- 35 *Uo.*, II, 139.
- 36 BETHLEN Miklós *Levelei*, 418. számú levél **jegyzete**.
- 37 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, II, 30; BETHLEN Miklós *Levelei*, függelék, II, 1232.
- 38 Kártyázásairól, ivászatairól bőségesen találunk adalékokat veje, Wesselényi István naplójában. Mikrofilmje az MTA Történettudományi Intézetében, azóta kiadva WESSELÉNYI István, *Sanyarú világ, Napló 1703–1708*, I–II. köt., közzéteszi MAGYARI András, Bukarest, 1983–1985. Lásd még MAKKAI László, *Erdély története*, Bp., 1944, 418.
- 39 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, II, 33; BETHLEN Miklós *Levelei*, 417. számú levél.
- 40 Vö. BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 351, 387; BETHLEN Miklós *Levelei*, 242. számú levél.
- 41 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 342.
- 42 BETHLEN Miklós *Levelei*, 230. számú levél.
- 43 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 351.
- 44 BETHLEN Miklós *Levelei*, 242. számú levél.
- 45 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 400.
- 46 Vö. BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 364; BETHLEN Miklós *Levelei*, 244. számú levél **jegyzetével**.
- 47 *Uo.*, 166. számú levél **jegyzete**.
- 48 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 276; BETHLEN Miklós *Levelei*, 162. számú levél.
- 49 Vö. BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 271; BETHLEN Miklós *Levelei*, 161. számú levél **jegyzetével**.
- 50 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 217; BETHLEN Miklós *Levelei*, 21. számú levél.
- 51 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, II, 121; BETHLEN Miklós *Levelei*, 366. számú levél.
- 52 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 333; BETHLEN Miklós *Levelei*, 598. számú levél.
- 53 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 305; BETHLEN Miklós *Levelei*, 211